

ДЕЙКСИС ФЕНОМЕНИНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Арчабаева Наргиза Насимовна, ЖДПИ “Мактабгача ва бошланғич таълимда жисмоний тарбия” кафедраси стажёр-ўқитувчиси

Таянч тушунчалар: Дейксис, лингвистика, синтаксис, локативлик, метод, макон дейксиси, микроматн, гап курилмаси, таржимашунослик.

Аннотация: Мазкур мақолада дейксис феноменининг лингвистик таҳлили очиб берилган. Инглиз ва ўзбек тилларида локативлик категориясини ва уларнинг дейктик ҳодисаларини аниқ лисоний методлар асосида қиёсий таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Ключевое слова: дексис, лингвистика, синтаксис, локативность, метод, пространственный дексис, микромат, устройство предложений, перевод.

Аннотация: В данной статье раскрывается лингвистический анализ феномена даиксиса. В английском и узбекском языках важен сравнительный анализ категорий локативности и их дектических явлений на основе четких лингвистических методов.

Keywords: Deksis, linguistics, syntax, locativity, method, spatial deksis, micromath, sentence device, translation.

Annotation: In this article, a linguistic analysis of the phenomenon of daiksis is revealed. In English and Uzbek, comparative analysis of locativity categories and their dektic phenomena on the basis of clear linguistic methods is important.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг инглиз тилини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, айниқса, бу тилни ўзбек тили билан қиёсий тавсифлаш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири саналмоқда. Шу жиҳатдан, инглиз ва ўзбек тилларида локативлик категориясини ва уларнинг дейктик ҳодисаларини аниқ лисоний методлар асосида қиёсий таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, анъанавий грамматикаларда гап таркибида иштирок этган синтактик бирликларни гап бўлакларига ажратиб таҳлил қилиш ҳозирги замон талабларига тўлиқ жавоб бераолмайди, шунга кўра гапнинг синтактик таҳлилига янгича ёндашувни тақозо қилмоқда. Гап курилмасида локативлик категориясини ифодаловчи синтактик бирликларни бошқа бирликлар билан бўлган ўзаро синтактик алоқаларни аниқлаб, уларни юнкцион моделлар ёрдамида уларнинг дифференциал синтактик белгиларини компонент моделлар асосида синтагматик йўналишда таҳлил қилиш ушбу компонентларнинг дифференциал синтактик-семантик

белгиларини, систем муносабатлари парадигматикасини ҳамда уларнинг вариантларини ва дейктик хусусиятларини қиёсий таҳлил қилиш локативлик категориясининг изоморфлик ва алломорфлик хусусиятларини аниқлаш билан алоқадор масалаларни аниқлашда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Сўнгги йилларда жамиятимиз ривож ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ҳар жиҳатдан инсонпарварлашув жараёни зарурлигини ижтимоий тизимнинг тўлалалигига инсон эҳтиёжларини қондириш сари йўналтиришни тақозо этмоқда. Шунинг учун ҳам назарий ва эмпирик тадқиқотларда инсон омилига ёндашувда сифат ўзгариши содир бўлмоқда. Маълумки, субъект онгли фаолиятнинг ифодаси тил тизимида намоён бўлади, чунки у туфайлигина "... ҳар қандай нутқий жараён фикр объектига шахс муносабатини ифодалайдиган субъектив омил билан боғлиқдир"¹. Баён қилинган фикр аслида нутқий жараённинг прагматик мазмуни бўлиб, у аниқ ва умумлашган ёки мавҳум адресатнинг мавжудлигини акс эттиради.

Ҳозирги замон тилшунослигида номинатив бирликларнинг мулоқот жараёнида бажарадиган вазифалари нуқтаи назаридан дейктик номлашнинг ўзига хос тури сифатида қаралади. Дейксис ҳам ўз навбатида ахборотни аниқ узатиш учун хизмат қилади.²

Дейксиснинг ўзига хос хусусияти ушбу гуруҳдаги бирликларнинг луғавий маъносига нисбатан ноаниқ бўлиши ва у фақатгина муайян матнда намоён бўлишидадир.³ Шунингдек, дейксис, нутқий фаолиятнинг замон ва макон кўрсатиш билан бир қаторда мулоқот матнининг яхлитлигини таъминлаш учун ҳам хизмат қилади. Дейксис ҳодисаси тилшуносларнинг диққатини XX аср бошларидан жалб қила бошлади. Умуман олганда, "дейксис" атамаси юнон тилидан олинган бўлиб, (deixis), "кўрсатиш", "ишора" каби маъноларни англатади. Юнон грамматикачиларининг фикрича, олмошларнинг отлардан асосий фарқи, олмошлар предметнинг ҳеч қандай хусусиятини англатмай фақат уни кўрсатиш (унга ишора қилиш) билан чегараланади.

Немис тилшуноси К.Бюлер дейксиснинг ифодаланишига кўра учта тури мавжудлигини қайд этган: 1. аниқ, равшан кўрсатиш; 2. анафорик кўрсатиш; 3. фараз қилинаётган объектни кўрсатиш.⁴

Айрим тилшуносларнинг таъкидлашича, дейктик иборалар "Коммуникация фаолиятининг аспекти"да⁵, "экстралингвистик

¹ См.: Арутюнова Н.Д. Предложения и его смысл. –Москва, Наука: 1976. – С. 3.

² Шматова В.И. Дейксис в системе глагола современного английского языка: автореф. Дис. ... канд. Филол. Наук. – Москва: МГПИИЯ, 1976. –С. 3.

³ Ehlich K. Anaphora and Deixis: Same, Similar or Different? // Speech, Place and Action: Studies in Deixis and Related Topics. –Chichester etc.: Wiley, 1982. –P. 331.

⁴ Бюллер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка.- Москва: Прогресс, 2000. -С. 75.

контекстнинг хоссалари”да⁶, ҳамда “фикр контексти ёки нутқ фаолиятининг хусусиятлари”да⁷ аниқ манба ёрдамнинг қўлланилишсиз ифодалана олмайди.

Дейксис тизимининг марказида сўзловчи шахс туради ва унинг макон ва замонда ўрин олиши бошланғич нукта бўлиб қолади. Дейксис сўзловчининг нутқ фаолияти жараёнида маълум маконда жойлашганлигини белгилайди. Шунинг хисобга олганда, В.Ф.Ханкснинг таъкидлашича, дейксис дискурс даражасида ўрганилиши керак ҳамда ҳаволанинг махсус ҳолати сифатида эътироф этилиши мумкин.⁸

В.В.Жура ва В.И.Шаховскийлар эмоционал дейксис борасида қилган тадқиқот ишлари диққатга сазовордир.⁹ Чунки, нутқий мулоқот жараёнида инсоннинг ҳис-туйғуси, унинг воқеликда кечаётган ҳодисаларга нисбатан шахсий муносабатларини билиш ҳам муҳим дейктик воситалар орқали намоён бўлади.

Дейксис ҳақида Э.Бенвенистнинг таъкидлашича, субъективлик сўзловчининг воқеликни идрок этиш фаолиятида намоён бўлади. Яъни “мен” нутқий фаолиятни бажарадиган шахс бўлиб, “сен” – ушбу нутқий фаолият воситасида мурожаат қилинадиган шахсдир. Бу доимий ва бажарилиши шарт бўлган боғлиқлик нутқий фаолият билан биргаликда “мен”, “сен” билан бир қаторда турадиган кўрсаткичлар гуруҳини, яъни олмошлар, равишлар, равишли бирикмаларни қамраб олади. Субъективлик мазмуни доирасига, бундан ташқари грамматик замонлар тизими ҳам киради.¹⁰ Аммо, унинг фикрича, кишилиқ олмошлари тилда субъективликни билдиришда асосий таянч нукта бўлиб, кўрсатиш олмошлари, равиш ва сифатлар эса субъект атрофидаги макон, замон муносабатларини ташкил қилади.

Р.О.Якобсон эса дейктик элементларни “шифтерлар” деб атади ва бу туркум маълум ахборотни кодлаштириш учун хизмат қилувчи воситалар сифатида қараб, кишилиқ олмошлари шифтерларнинг типик тури деб ҳисоблайди. Шифтерлар таркибига замон, шахс ва майл категорияларини ҳам киритади.¹¹

⁵ Fillmore Ch. Lectures on Deixis. Center for the Study of Language and Information. – Leland Stanford Junior University. CSLI Publication, 1997. -P. 39.

⁶ Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. –Москва: Высшая школа, 1978. -С. 259.

⁷ Рахимов С. Речевая коммуникация и проблемы дейксиса в разносистемных языках. – Ташкент: Фан, 1989. –С. 84.

⁸ Raul G. Tenses as Deictic Categories//Essays on deixis. – Tubingen, 1983. -P. 46.

⁹ Шаховский В.И., Жура В.В. Дейксис в сфере эмоциональной речевой деятельности // Вопросы языкознания. –Москва, 2002. -№5. -С. 39.

¹⁰ Бенвенист Э. Общая лингвистика. – Москва: Прогресс, 1974. – С. 292-300.

¹¹ Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы Типологического анализа языков различного строя. – Москва: Наука, 1972. -С. 95-111.

У.Вейнрейх дейксис билан боғлиқ сўзлашув ҳолатларига куйидаги таркибий қисмларни киритди. Фикр муаллифи (1-шахс), фикр адресати (2-шахс), нутқ пайти (грамматик замон) ва ушбу нутқ фаолиятининг бошқасига ўхшаш ёки ўхшаш эмаслигини кўрсатувчи белгилар (анафара, ўтимсизлик) кабилар.¹² У.Вейнрейхнинг фикрича, шахсни кўрсатишда сўз туркумларининг имконияти бир хил эмас. Шахснинг тафовут белгиси сифатида биринчи галда от характерланади. Феъл эса фақат от билан мослашади. Мавжуд барча тилларда бошқа шахслар ўрнида қўлланиладиган ўриндошларга (проформалар) эга. Бу ўриндошлар сўз туркумлари бўйича турли тизимли тилларда ҳар хил тақсимланади.

Америка тилшуноси Ж.Лайонз ўзининг бир рисоласида дейксис марказида турган шахс категорияси (замон ва макон дейксиси билан бир қаторда) нутқ вазияти иштирокчилари бажарадиган вазифалар воситасида аниқланади: “биринчи” шахс ўзига нисбатан мулоқот субъекти вазифасини бажараётганлигини кўрсатиш учун қўлланади; “иккинчи” шахс суҳбатдошни ёки тингловчини кўрсатувчи белгидир; “учинчи” шахс эса мулоқот субъекти ёки сўзловчи ва тингловчидан ўзгаларни (бошқаларни) ажратиш учун қўлланади.¹³

“Учинчи” шахс “биринчи” ва “иккинчи” шахслардан бир неча хусусиятлари билан фарқ қилади. Маълумки, мулоқот жараёнининг барча ҳолатларида сўзловчи ва тингловчи иштирок этади, учинчи шахс вазифасини эгаллайдиган шахс ва предметларнинг иштирокини ихтиёрий, айрим ҳолатларда уларни аниқлаб ҳам бўлмайди. Шунинг учун ҳам учинчи шахс “аниқлик” ва “ноаниқлик” категорияларига эга бўлиб, у шулар асосида намоён бўлиши мумкин. Бу ҳодисани инглиз тили мисолида қаралганда he, she, it кишилиқ олмошлари “аниқлик” категорияси ҳисобланса, someone, somebody, something каби олмошлар аниқлик категорияси мазмунига қарама-қарши маънони ифодалайди. Бу борада Ж.Лайонзнинг яна бир фикрига асослансак, у анъанавий грамматикаларда “шахс” ва “сон” категориялари муносабати етарли даражада талқин қилинмаган. Масалан, I ва we (кишилиқ олмошларини биринчи шахс бирлик ва кўплик) шакллари муносабати ҳеч ҳам boy – бола, boys – болалар ўртасидаги муносабатга мос келмайди. We олмоши “мен” ва яъни бир (ёки бир неча) шахс мазмунида тушунилиши керак. Демак, we олмоши I олмошининг кўплик шакли эмас, аниқроғи у бирлик олмоши I билан муносабатда юзага келадиган кўплик мазмунини ифодалайди.¹⁴ Шундай қилиб, Ж.Лайонз дейктик категориялари сифатида

¹² Вейнрейх У. О семантической структуре языка// Новое в лингвистике. –Москва: Прогресс, 1970. Вып. 5. - С. 178.

¹³ Лайонз Дж. Введение в теоритическую лингвистику. –Москва: Прогресс, 1978. -С. 291-297.

¹⁴ Лайонз Дж. Введение в теоритическую лингвистику. –Москва: Прогресс, 1978. -С 232.

кишилик ва кўрсатиш олмошлари, шунингдек, равишлар ҳамда ҳурмат маъносини ифодаловчи бирликларни киритиш билан бир қаторда феълнинг замон шаклини ҳам қўшади. Дейксиснинг “эгоцентрик” (эгомарказли) талқинига асосан ишора белгиларининг маъноси сўзловчи шахсига нисбатан белгиланадиган “мувофиқлаштирувчи марказ” тушунчаси воситасида тавсифланади. Мулоқот жараёнида сўзловчиларнинг ўрни алмашиб туриши муносабат билан дейктик марказ ҳам ўзгаради.

Бундан ташқари Ж.Лайонз, ўзининг “Semantics” асарида дейксис муаммоси янада кенгроқ талқин қилинган. Ушбу асарда муаллиф юқорида қайд этилган дейктик категориялардан ташқари аниқ артиклли от бирикмаси, дейксис ва анафора муносабати, матн дейксиси, замон ва макон мазмунидаги тузилмалар таркибидаги дейктик бўлақлар каби бир неча масалалар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилиб, дейксис ҳодисасининг таърифини қуйидагича изоҳлайди: “Ҳеч бўлмаганда бир сўзловчи ва тингловчи иштирокини талаб қиладиган мулоқот вазиятида юзага келадиган замон-макон матнида намоён бўладиган шахс, предмет, ҳодиса, ҳаракатларни белгиловчи, уларнинг ўрнини кўрсатувчи бирлик дейксис деб талқин қилинади”¹⁵

Айнан шунга ўхшаш таърифни Ч.Филлморнинг асарида ҳам учратиш мумкин. У дейктиклар гуруҳига “... маъноси ўзлари қўлланилаётган гап таркибида аниқланадиган лексик ва грамматик бирликларни” киритиб, ушбу гапнинг “маълум ижтимоий вазият матни билан боғлиқ бўлишини” алоҳида таъкидлайди.¹⁶ Олим дейксиснинг тўрт тўрини, яъни макон, замон, ижтимоий муносабат, матн дейксиси кабиларни бир биридан фарқлашни таклиф қилади. Ижтимоий (социал) дейксис, яъни ҳурмат-эҳтиром шакллари турли тилларда тадқиқ қилинган¹⁷, матн (дискурс) дейксиси айнан шу матннинг бошқа қисмларига ишора ва ҳаволалар тизимидир.

Бу борада Ш.Сафаровнинг таъкидлашича, “... тил ва нуткни бир-биридан озуқа олувчи яхлитликда фаолият кўрсатувчи тизимлар сифатида тасаввур қилишдир. Уларнинг яхлитлигини таъминловчи омил ва воситаларни аниқлаш борасидаги илмий изланишларнинг маҳсули тилшунослик фани тараққиётида ўз ўрнини топади. Тил тизими ва унинг нутқий фаоллашуви ўртасидаги “воситачилик”, “ҳакамлик” ролини

¹⁵ Lyons J. Semantics, vol. 1 and 2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. –P. 637.

¹⁶ Fillmore Ch. Santa Cruz Lectures on Deixis. 1971. – Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1975. – P.75.

¹⁷ Helmbrecht Johannes. Politeness Distinctions in second person pronouns // Deictic Conceptualisation of Space, Time and Person. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003. –P. 185-201.; Рахимов С. Дейктические формы вежливости в прагмалингвистическом аспекте//Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. –Калинин, 1985. –С. 103-111.; Макаров М.Л. Социально-дейктические измерения стили//Языковое общения: процессы и единицы. –Калинин, 1988. –С. 76-81.; Мўминов, 2000; ва бошқалар

тилшунослар бекорга дейксис ҳодисасига бағишлаётганлари йўқ”¹⁸. Демак, тил тизимининг ўзи нутқий фаолият натижасида мавжуддир, унинг табиати ва моҳияти нутқий мулоқот жараёнида намоён бўлади. Шу асосда тил бирликларининг маъно хусусияти нутқда воқеланади, аниқ тус олади, ҳар бир сўзловчи ёки матн муаллифи воқеликда кечаётган ҳодисани ўзича идрок этади, уни маълум макон ва замон чегарасида тасаввур қилади ва кечаётган ҳодисани замон-макон майдонига жойлаштириш билан боғлиқдир.

Локативликни ифодаловчи дейктик воситалар шахс ва предметларни нутқий мулоқот жойидан яқинда ёки узоқда жойлашишига нисбатан тавсифлаш мақсадида қўллаш мумкин. Мазкур тавсифда маконнинг узоқ ёки яқинлиги нафақат сўзловчига, балки тингловчига – адресатга нисбатан ҳам белгиланиши мумкин. Яна қўшимча қилиб айтиш мумкинки, ҳаракатнинг ким томонга йўналиш олиши ҳам дейктик восита қўлланишига таъсир кўрсатади.

Умуман олганда, дейксис ҳодисаси билан шуғилланган тилшунослар макон ва замон дейксисларидан қайси бири муҳимроқ аҳамиятга эгалигини аниқлашга ҳаракат қиладилар. Ушбу бахсининг пайдо бўлишига асосий сабаб, бу икки турдаги дейксиснинг, яъни макон ва замон дейксисининг матн таркибида ўзаро муносабатда бўлиши, яъни бири иккинчисини тақозо этишидадир. Аммо, макон дейксиси замон дейксисига нисбатан мантиқ жиҳатдан ва нутқий фаолиятдаги ўрни жиҳатидан муҳимроқ кўринади. Чунки, макон дейксиси замон дейксиси билан яширинча ҳолда бирикиб кетиши ҳам мумкин.

Дейксисшунос олимларнинг фикрларидан келиб чиққан ҳолда макон дейксиси мулоқот жараёнида сўзловчи ёки муаллиф ва суҳбатдош ёки китобхон эгаллаган ўринга ҳамда иш-ҳаракатининг бажарилганлиги, бажарилиши ёки содир бўлиш ўринга ишора қилиш, эслатиш, кўрсатиш кабилар макон дейксиси мазмуни ташкил қилади. Аксарият кўпчилик олимларнинг таъкидлашича, макон дейксисини ифодаловчи воситалар сифатида инглиз тилида *here, there, over there*, ўзбек тилида эса шу (бу) ерда, у (ўша) ерда кабилар тан олинган¹⁹. Шу жиҳатдан микроконтекстда олдинги ўринларда локативликни ифодалаган синтактик бирликларга макон дейксиси воситалари билан ишора қилинган бирликларни инглиз ва ўзбек тиллари мисолида қиёсий синтактик – семантик тадқиқ этиш мавзуни ҳар томонлама тадқиқ этишга ёрдам беради.

¹⁸ Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” нашриёти, 2008. – Б. 153.

¹⁹ Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” нашриёти, 2008. – Б. 172.; Шерматов А.А. Инглиз илмий-техник матнда дейксиснинг ифодаланиши // Номзод. дис-я автореферати: - Тошкент: 2008. – 22 б.

Демак, макон дейксисини анафорик боғловчи сифатида қўлланиладиган воситаларни инглиз ва ўзбек тиллари бадий микроматнлар асосида синтаксемаларга ажратиб қиёсий таҳлил қилишдан иборат. Яъни, гап қурилмасида инглиз тилида предлог + от, ўзбек тилида от туркумининг турлича келишиклар қўшимчаси ёрдамида ва от + равиш + келишик қўшимчалари асосида ифодаланган локатив синтаксемалар вариантлари билан макон дейксиси ифодаланган синтаксемаларнинг ўзаро мутаносиблигини ёки номутаносиблигини қиёсий тадқиқ этиш мавзунини тўла ёритишга, лингвистика ва таржимашунослик соҳаси тараққиётига хизмат қилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Арутюнова Н.Д. Предложения и его смысл. –Москва, Наука: 1976.
2. Шматова В.И. Дейксис в системе глагола современного английского языка: автореф. Дис. ... канд. Филол. Наук. – Москва: МГПИИЯ, 1976.
3. Ehlich K. Anaphora and Deixis: Same, Similar or Different? // Speech, Place and Action: Studies in Deixis and Related Topics. –Chichester etc.: Wiley, 1982.
4. Бюллер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка.- Москва: Прогресс, 2000.
5. Fillmore Ch. Lectures on Deixis. Center for the Study of Language and Information. – Leland Stanford Junior University. CSLI Publication, 1997.
6. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. –Москва: Высшая школа, 1978.
7. Рахимов С. Речевая коммуникация и проблемы дейксиса в разнотипных языках. – Ташкент: Фан, 1989.
8. Raul G. Tenses as Deictic Categories//Essays on deixis. – Tubingen, 1983.
9. Шаховский В.И., Жура В.В. Дейксис в сфере эмоциональной речевой деятельности // Вопросы языкознания. –Москва, 2002. -№5.
10. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – Москва: Прогресс, 1974.
11. Якобсен Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы Типологического анализа языков различного строя. – Москва: Наука, 1972.
12. Вейнрейх У. О семантической структуре языка// Новое в лингвистике. –Москва: Прогресс, 1970. Вып. 5.
13. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. –Москва: Прогресс, 1978.
14. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. –Москва: Прогресс, 1978.

15. Lyons J. Semantics, vol. 1 and 2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
16. Fillmore Ch. Santa Cruz Lectures on Deixis. 1971. – Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1975.
17. Helmbrecht Johannes. Politeness Distinctions in second person pronouns // Deictic Conceptualisation of Space, Time and Person. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003.
18. Рахимов С. Дейктические формы вежливости в прагмалингвистическом аспекте//Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. –Калинин, 1985.
19. Макаров М.Л. Социально-дейктические измерения стиля//Языковое общения: процессы и единицы. –Калинин, 1988.
20. Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” нашриёти, 2008.
21. Шерматов А.А. Инглиз илмий-техник матнда дейксиснинг ифодаланиши // Номзод. дис-я автореферати: - Тошкент: 2008.